

Puncte de rezistență. O posibilă schiță a câmpului literar postcomunist

Mihai IOVĂNEL

Academia Română, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, România

Abstract: This paper aims at offering the post-Communist Romanian literature a historical frame starting from Stanislaw Lem's concept of "search for resistance". Following the paradigmatic change between Communist and post-Communist literary champ, I briefly discuss the difficult negotiations the Romanian writers had to assume after the fall of Communism in 1989; they suddenly found themselves in the position to confront the disappearance of the censorship institution, which they had learned to live with, or the coming out of fashion of various themes, characters or strategies. It was not only their social life that suffered a sudden change, but their literary art, too.

Keywords: post-Communism, Romanian literature, Stanislaw Lem, literary strategies.

În eseu care urmează îmi propun să reflectez pe scurt asupra rațiunilor sistemice care au provocat, de-a lungul perioadei postcomuniste din România (1990-), impasul unor scriitori formați și productivi în comunism, dar care după căderea acestuia au intrat nu doar într-un con de umbră [ceea ce poate fi explicabil atât prin subminarea monopolului producției autohtone de literatură în raport cu concurența făcută de traduceri (v. Macrea-Toma, 2009, *passim*), cât și prin implozia pieței culturale închise din comunism sub influența unor genuri de consum¹, dar și a unor medii competitive precum televiziunea, presa, internetul], ci de-a dreptul într-o perioadă de sterilitate, de blocaj nu atât personal, cât paradigmatic poetico-estetic. De asemenea urmăresc să schițez strategiile care au deblocat impasul creativ provocat de trecerea dintr-o paradigmă politică-estetică în alta.

¹ „The appearance of popular Western genres was certain one of the most shocking results of the fall of communism to writers in Eastern Europe. [...] Some [writers] responded by producing translations and adaptations directly from the originals. [...] Finally, a group of authors [...] have learned to exploit the relatively high level of literary sophistication of their target readership to produce works that at one and the same time incorporate genres of popular fictions and provide an ironic metacommentary on them” (Wachtel, 2006, p. 214).

Conceptul pe care îl propun pentru a sintetiza aceste rațiuni sistemice este acela de „puncte de rezistență”. Îl preiau dintr-un eseu al lui Stanislaw Lem, „Metafantasia: The Possibilities of Science Fiction”, apărut în 1981, republicat într-un volum din 1984. Potrivit lui Lem (un scriitor polonez care și-a publicat cea mai mare parte a cărților în condiții de cenzură), pentru un scriitor sistemul de restricții pe care-l are de înfruntat (adică un tip de condiționare negativă) este la fel de important precum alegerile așa-zicând pozitive pe care le face. Eliminarea dintr-un sistem socio-cultural a condiționărilor negative (prin dispariția cenzurii, prin relativizarea unor tabuuri sociale ș.a.) va pune scriitorul format în acel sistem într-un impas creativ:

Pe măsură ce normele dispar din practica socială, literatura se confruntă cu dificultăți crescânde. Starea ei începe să semene cu aceea a unui copil care a descoperit că părinții săi, nemaipomenit de înțelegători, îl lasă să-și strice toate jucăriile și să spargă toate obiectele din casă. Artistul nu-și poate crea de unul singur prohibiții pe care să le clatine mai târziu în literatura pe care o scrie; prohibițiile trebuie să fie reale și obiective, independente de alegerea scriitorului. [...] Scriitorii au nevoie de o rezistență a materialului lor așa cum au nevoie de aer. (Lem, 1984, pp. 184-185)

În România postcomunistă s-a vehiculat adesea ideea că cenzura comunistă a fost de fapt benefică scriitorilor. Într-o variantă extremă, ea a fost enunțată în mai multe rânduri de prozatorul Nicolae Breban, cel mai recent sub forma „Adevărata literatură se face sub dictatură, nu în democrație” (Iorga, 2015). Însă în lipsa unui cadru conceptual, astfel de afirmații pot trezi cel mult reacții umorale dintr-o parte sau din alta a câmpului cultural. În cele ce urmează am să încerc să schițez un astfel de cadru în două clase taxinomice ce încearcă să surprindă zonele în care scriitorii români din postcomunism întâmpină o „rezistență a materialului” aptă să le influențeze creativ scrisul.

1. Nivelul lexical-stilistic

Cenzura comunistă acționa în primul rând asupra cuvintelor, prin practica listelor de cuvinte interzise. Acele cuvinte, denominând în zona socio-politică (de la lipsuri materiale pe piețele comuniste către zone sensibile politic: un cuvânt precum „miner”, de pildă, avea șanse ridicate să fie eliminat chiar dintr-un context neutru), indicau, prin chiar prezența lor în absență, ținte de atac. Un scriitor care știa că „minerii” sunt interziși avea să-și concentreze tocmai în această zonă eforturile – dacă nu explicit, atunci prin învăluiri (sugestii, parafraze ș.a.). După 1989, prin desființarea cenzurii, baletul scriitorilor printre cuvintele interzise încetează. Efectul este că și țintele dispar. Se produce o intoxicație lexicală care semnaleză o derută. La nivel poetic, microrealismul ironic al anilor 80, util și funcțional strategic în deceniul al nouălea, caracterizat de ascuțirea cenzurii și de scăderea accesului debutanților la tipar, devine brusc desuet după prăbușirea

sistemului cultural centralizat din comunism. După 1989 intră în scenă un realism brutal, punând accent pe demascarea dintr-odată a realității – atât comuniste, cât și postcomuniste. Presiunea produce un impas poetic-estetic ce poate fi observat și în filmele produse în primul deceniu postcomunist pe principiul aglomerării autosufocante de itemi șocanți lingvistic și imagistic, în care obscenul deține un procent supralicitat.

Compensativ, zonele în care se manifestă puncte de rezistență exploitate de scriitori în postcomunism țin cu predilecție de:

a) sexualitate: deși în comunism vocabularul sexual nu era cu totul tabuizat (a se vedea de pildă literatura lui Zaharia Stancu sau Marin Preda), după 1989 se urmărește sistematic șocarea lingvistică a consumatorului. Fenomenul este vizibil nu doar în literatură, unde crește exponențial între realismul mizerabilist al prozatorilor nouăzeciști (Radu Aldulescu, Emil Mladin, Cornel George Popa ș.a.), literatura douămiistă (Marius Ianuș, Elena Vlădăreanu, Adrian Schiop) și literatura postdouămiistă, care, prin autori precum Cristina Nemerovski, *Sânge satanic* (2010), sau Adrian Teleșpan, *Cimitirul* (2014), împinge utilizarea unui vocabular sexual la cote aproape parodice.

b) importul agresiv de englezisme: acesta se manifestă cu precădere după 2000, odată cu intrarea în repertoriu a unor referințe ținând de cultura de consum anglo-americană. Un punct de referință al unui limbaj care prin uzul de referințe lingvistice-culturale din zona jocurilor video și a cinematografului de consum americane devine aproape opac pentru un consumator format în comunism este volumul lui Florentin Popa *Trips, heroes & love songs* (2013).

2. Nivelul tematic-ideologic

După 1989 dispar o serie de subiecte și de teme – nu neapărat pentru că structurile sociale din spatele lor ar fi dispărut odată cu schimbarea de regim, ci pentru că ele falsificau, pentru un uz pur ficțional, realitatea. Dispariția romanului polițist românesc² după momentul 1989 se datorează într-o măsură considerabilă demonetizării bruște a protagonistului autohton al genului – milițianul sau securistul.

Sorin Antohi (2009) a făcut observația ascuțită și la prima vedere contraintuitivă că romanul realist-socialist al anilor 50 dădea seama de structura socială a realității mai bine decât romanul politic al anilor 70, acesta din urmă prizonier al imperativului de a înfățișa (fie și critic) o lume în care activistul de partid joacă un rol narativ determinant. Or, după 1989 o serie întreagă de personaje sunt evacuate: activiști, directori de fabrică, birocrați de pe diverse niveluri.

² „Spre deosebire de SF, gen care între 1948-1989 și-a structurat un sistem care a supraviețuit căderii comunismului, romanul polițist a trecut după 1989 printr-un proces de lichidare. Dacă SF-ul era legat de o recuzită care putea eluda localul tipizat socio-ideologic, romanul polițist era mult prea dependent de personajele sale, milițieni și securiști – printre cele mai antipatizate figuri ale regimului” (Iovănel, 2015, p. 125).

Proletarul este înlocuit prin lumpenproletar, prin figuri de marginali și ratați (v. romanele acelorași Radu Aldulescu, Emil Mladin, Cornel George Popa), activistul face loc afaceristului. Ascensiunea marginalilor în proza anilor 90 semnaleză în fond o derută taxinomică în fața unei mobilități sociale pe care scriitorii nu au instrumente conceptuale pentru a o clasifica. Pe de altă parte, pe un front complementar, personajul afaceristului oferă un exemplu de reciclare sumară prin inversarea polarității morale: dacă vechiul activist era în linii mari pozitiv, succesul său este în linii mari negativ. Operațiunea dă seamă de un front mai larg. Personajul unilateral al comunistului face loc personajului unilateral al anticomunistului; nu-i vorba că o critică a comunismului nu ar fi legitimă și necesară, ci de faptul că relațiile de producție din interiorul lui sunt falsificate într-un mod similar falsificării la care se pretase romanul politic. Completând observația lui Antohi, în ficțiunea anilor 90 continuă falsificarea sistematică a structurii sociale din anii 70, cu diferența că vechile personaje ale activiștilor sunt înlocuite prin rezistenți, disidenți, luptători împotriva comunismului.

Totuși, la acest nivel punctul de rezistență poate fi sintetizat prin neputința de a da „un roman al comunismului românesc”, așa cum critica cere în numeroase rânduri (de pildă prin vocea lui Nicolae Manolescu), deși există mai multe tentative, dintre care pot fi amintite *Pușca rusă* de Gheorghe Crăciun (2004) sau *Sunt o babă comunistă!* de Dan Lungu (2007). Ce se așteaptă, de fapt, cel puțin în anii 90 și în cea mai mare parte a anilor 2000, este un roman al unui anticomunism esențialist, prea puțin dispus să înțeleagă acea modernizare produsă în mod real în România de comunism, deși „cu costuri umane incalculabile și inacceptabile din punct de vedere moral”³.

Evoluția ideologică a literaturii române în perioada post-1989 echivalează cu echilibrarea ideologică treptată a situației acut dezechilibrate din anii 90, când dreapta (fie anticomunistă, fie naționalist-protocronistă) deține monopolul. Deși scriitorii ca Aldulescu susțin empiric teme sociale, abia prin generația douămiișă agenda ideologică capătă consistență pe zona de stânga, chiar dacă inițial în forme anarhiste-individualiste (Marius Ianuș, Dan Sociu, Ruxandra Novac). Însă un nivel conceptual plauzibil este atins la începutul anilor 2000 prin grupul din jurul revistei „Idea” din Cluj, apoi la sfârșitul celui de-al doilea deceniu postcomunist prin platforma „CriticAtac”, care editează volume colective și susține o lectură de direcție ideologică a literaturii.

Concluzii

Conchizând această propunere de schiță, se pot reține câteva concluzii provizorii. Libertatea câștigată de scriitorii după căderea comunismului în decembrie 1989 a avut, pe lângă câștigurile evidente, aspecte problematice, care, dincolo de relevarea empirică a unor chestiuni punctuale (de pildă, dificultățile trecerii la o economie de piață a unei literaturi centralizate), au făcut prea puțin

³ Adrian-Paul Iliescu, „De ce misionarii anticomunismului sunt incapabili să judece comunismul”, în Vasile Ernu, Costi Rogozanu, Ciprian Șiulea, Ovidiu Țichindeleanu (coord.), 2008, p. 155.

obiectul unui discurs critic. Conceptul de „puncte de rezistență” este util prin aceea că urmărește să identifice tocmai nexurile unor astfel de dificultăți sistemice prin care trec atât scriitorii formați în comunism, cât și scriitorii formați în postcomunism, dar care au de negociat influența în materie de poetică a predecesorilor. Principalele zone identificabile ca puncte de rezistență țin pe de o parte de sexualitate și de importurile lingvistice-stilistice adesea brutale (barbarismul fiind o formă predilectă), iar pe de alta de echilibrarea discursului esențialist anticomunist monopolist în anii 90 prin inventarea unei zone de stânga, mai atentă la agendele ideologice occidentale, mai relativistă și mai preocupată de chestiuni sociale care depășesc interesele limitate ale elitelor culturale.

Bibliografie

- Bradatan, Costica, Oushakine, Serguei Alex. (ed.), 2010, *In Marx's Shadow: Knowledge, Power, and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth, Lexington Books.
- Cernat, Paul, 2010, „Iluziile revizionismului est-etic, I-III”, în *Observator cultural*, pp. 539-541.
- Ernu, Vasile; Rogozanu, Costi; Șiulea, Ciprian; Țichindeleanu, Ovidiu (coord.), 2008, *Iluzia anticomunismului. Lecturi critice ale Raportului Tismăneanu*, Chișinău, Editura Cartier.
- Iorga, Narcisa, 2015, „Nicolae Breban, uns de Boroianu șef onorific în ICR: «Adevărata literatură se face sub dictaturi, nu în democrație»” [on-line], în *revista „22”*, 5 mai 2015, accesat la 8 iunie 2015, disponibil la adresa: <http://www.revista22.ro/nicolae-breban-uns-de-boroianu-sef-onorific-in-icr-adevarata-literatura-se-face-sub-dictaturi-nu-in-democratie-55553.html>.
- Iovănel, Mihai, 2014, “The aesthetic placebo: deconstructions of aesthetic autonomy in current romanian criticism”, în *Alea. Estudos Neolatinos*, Janeiro, vol. 16, #1, pp. 35-51.
- Iovănel, Mihai, 2015, *Roman polițist*, Cluj, Editura Tact.
- Lem, Stanislaw, 1981, “Metafantasia: The Possibilities of Science Fiction”, Translated from the Hungarian by Etelka de Laczay and Istvan Csicsery-Ronay, Jr., în *Science Fiction Studies*, Vol. 8, No. 1, March 1981, pp. 54-71.
- Lem, Stanislaw, 1984, *Microworlds. Writings on Science Fiction and Fantasy*, Edited by Franz Rottensteiner, San Diego, Harcourt Brace & Company.
- Macrea-Toma, Ioana, 2009, *Privileghiul literar în comunismul românesc*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință.
- Manolescu, Nicolae, 2008, *Istoria critică a literaturii române*, Pitești, Editura Paralela 45.
- Nemoianu, Virgil; Antohi, Sorin, 2009, *România noastră. Conversații berlizeze*, București, Editura Muzeul Literaturii Române.
- Simion, Eugen (coordonator general), 2012, *Dicționarul literaturii române*, I-II, București, Editura Univers Enciclopedic.
- Terian, Andrei, 2013, *Critica de export. Teorii, contexte, ideologii*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române.

- Turcuș, Claudiu, 2013, "From the Nostalgia of Aestheticism to the Rediscovery of Ideology. Romanian Literary and Film Criticism After 2000", în *Ekleptika*, 1/2013, pp. 9-24.
- Wachtel, Andrew Baruch, 2006, *Remaining Relevant after Communism: The Role of the Writer in Eastern Europe*, Chicago and London, Chicago University Press.

Notă: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Cultura româna și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.